

En studie i brunt

Erindringen om nazismen er i tiden efter Anden Verdenskrig blevet brugt som politisk våben af meget forskelligartede grupper med meget forskellige formål

Af Poul Kragh Jensen

Denne artikel tager afsæt i en personlig undren fra årsskiftet 1999-2000 og læsningen af morgenaviserne ved køkkenbordet i Gellerupparken. Det var en periode, hvor dansk politik tilsyneladende udartede til en konkurrence om, hvem der var mindst ligesom nazisterne. Mest ligesom nazisterne var selvfølgelig Dansk Folkeparti. Det var i hvert fald en udbredt opfattelse. Blot ikke i Dansk Folkeparti naturligvis, hvor man tværtimod gjorde, hvad man kunne for at lægge afstand til nazismen.

I den politiske debat kom tendensen blandt andet til udtryk ved, at Centrum-Demokraternes Peter Duetoft drog sammenligninger mellem Pia Kjærsgaard og Hitler. Nyrup på sin side bemærkede endvidere flere gange, at hendes parti mindede ham om noget fra 1930'erne. Statsministerens forsøg på at udgrænse det nye parti kulminerede i efteråret 1999, da han erklærede, at det var kryptonazistisk og derfor ikke stuerent.

Brugen af nazismeanklager som retorisk våben er nu blevet så hyppig - og så fortærsket - at fænomenet har fået sin egen betegnelse: At spille nazikortet

Dansk Folkeparti fremstillede sig imidlertid som modstandsbevægelsens sande arvtager; partiet fortsatte dennes kamp for Danmarks frihed og selvstændighed. Dermed søgte Dansk Folkeparti dels at frigøre sig fra den brune skygge, nazismeanklagerne havde kastet over partiet, dels at vende disse anklager mod sine politiske modstandere. Kort efter udskrivningen af euro-afstemningen i marts 2000 erklærede Mogens Camre således, at EU var en tro kopi af nazisterne 'overnationale' Neuropa, ligesom det - trods Kjærsgaards forsikringer om det modsatte - næppe var helt tilfældigt, at partiet indledte sin kampagne mod euroen netop på 60-årsdagen for Danmarks besættelse.

Et væsentligt element i Dansk Folkepartis kampagne var en kritik af de sanktioner, Danmark og 13 andre EU-lande havde iværksat mod Jörg Haiders Østrig i februar samme år. Sanktionerne var imidlertid blevet legitimeret med Haiders suspekterede forhold til nazismen og var kommet i stand mellem statslederne under den stort anlagte holocaust-konference i Stockholm i januar 2000. I konferencen deltog en lang række statsledere, herunder også Nyrup, næsten 1000 andre politikere, NGO'ere, religiøse ledere, overlevende, historikere, undervisere og mange andre grupper. Også konferencens formål havde mange facetter. Formelt var det "at fremme den internationale dialog om uddannelse, opdragelse af ungdommen og forskning i holocaust (Østergård, 2000: 23). Mindre formelt skulle konferencen dog også bidrage til at fremme etableringen af fælles, europæiske værdier gennem dens betoning af det fælles ansvar for holocaust og til at forhindre, at det blev glemt eller gentaget.

Holocaust-konferencen, Østrig-aktionen samt stuerheds- og euro-kampagnerne fandt alle sted inden for ganske få måneder. Hvordan de konkret virkede ind på hinanden skal jeg ikke gå videre ind på her (se evt. Jensen, 2004, 68-83). Derimod skal det fremhæves, at den massive brug af nazismen og Anden Verdenskrig som negativ reference var et træk, de alle havde til fælles. Og der begyndte min undren. Det er tydeligt, at referencerne tog afsæt i historiske erfaringer fra besættelsen og Anden Verdenskrig. Mindre tydeligt var det imidlertid, hvorvidt brugen af dem omkring årsskiftet 1999-2000 var udtryk for en levende og foranderlig del af dansk politisk kultur. Var der tale om en instrumentalisering af mere eller mindre institutionaliserede fortolkninger af fortiden i de dagspolitiske debatter? Og i så fald, hvordan og hvornår var disse fortolkninger opstået? Mindst lige så vigtig synes dog spørgsmålet om, hvad der var på færde i brugen af de historiske referencer til nazismen. Hvorfor var det lige netop nazismen, der blev refereret så massivt til, og hvilke funktioner tjente sådanne referencer? Med andre ord satte jeg mig for at analysere, hvorvidt og i givet fald hvorfor og hvordan erindringen om nazismen i efterkrigstiden var blevet brugt af forskellige grupper som politisk våben. Det er denne analyse (Jensen, 2004), der er udgangspunktet for min artikel.

Det nazistiske fjendebillede, dets anatomi og oprindelse

Besættelseserfaringen og dens betydning for dansk identitetsdannelse er mest udførligt blevet behandlet af Claus Bryld og Anette Warring i deres *Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af*

krig og besættelse 1945-1997 fra 1998. Blandt deres pointer er, at når besættelsestiden anvendes så massivt som reference i de politiske debatter, skyldes det, at den er blevet etableret som en af de primære fortællinger i den danske kollektiverindring.

Erindringsbegrebet og dets mange facetter er blevet behandlet udførligt andetsteds (se evt. Warring 1996, Zelizer 1995, Olick & Robbins 1998). Det er her tilstrækkeligt at definere dets genstandsområde som de dele af fortiden, der ikke er identitetsneutrale og derfor virker i nutiden – socialt, kulturelt og politisk (Olick & Robbins, 1998: 110). I erindringsbegrebet ligger dermed en modstilling mellem den kollektive erindring, som ikke nødvendigvis er selvoplevet, og individuel erindring. Teoretisk kan denne sondring underbygges ved at henvise til, at den kollektive erindring fænomenologisk er fattigere end den individuelle, idet sidstnævnte rummer elementer, som undviger sproglig formidling (Eriksen, 1995, 14). Samtidig formidler den kollektive erindring dog socialt funderede elementer, der kvalitativt overskrider det individuelle. Med andre ord er vi ikke blot afhængige af sproget, når vi erindrer. Vi støtter os tillige til andre af de institutioner og konventioner end de rent sproglige, der gør, at vi identificerer os med en bestemt gruppe. Identitet og erindring støtter således hinanden i en stadig reproduktionsproces, hvorigennem gruppen opnår karakter af et erindringsfællesskab. Denne dobbelthed af identitet og erindring hjælper individet såvel som gruppen til at orientere sig i både rum og tid.

Når fortiden opnår status af kollektiverindring, er det altså, fordi den tjener et formål. Bryld og Warring har i den forbindelse argumenteret for, at besættelseserindringen er blevet tildelt en funktion som det moderne Danmarks grundlæggelsesmyte (Bryld & Warring, 1998: 61f.). Dermed sigter de til den udbredte opfattelse af, at det var under besættelsen, at essensen af det danske fremstod klarest. Fortællingen om besættelsestiden står i dette perspektiv i forlængelse af en række nationale nøglefortællinger, herunder først og fremmest de fortællinger – som dem om krigen i 1864 og genforeningen i 1920 – der definerer det danske positivt op imod den tyske arvefjende.

Imidlertid er besættelsestiden kommet til indtage en særstilling i forhold til de øvrige nationale nøglefortællinger. Bryld og Warring har således påpeget, at besættelsesfortællingen har parentetisk karakter og som sådan lukker sig om sig selv (Bryld & Warring, 1998: 63f.). På den ene side betyder det, at besættelsesfortællingen er ahistorisk og essentialiserende. Der er fra begyndelsen til enden en klar rollefordeling mellem de gode og de onde; aktøerne gennemgår ingen reel udvikling, men realiserer blot deres egentlige natur. Fortællingen rummer dermed ingen nuancer, men kun absolutte modsætninger.

På den anden side medfører den parentetiske karakter, at besættelsesfortællingen får et ideologisk perspektiv, hvorigennem den overskrider den traditionelle kontrastering til den tyske arvefjende. Henrik S. Nissen har således argumenteret for, at der i løbet af krigen opstod en hidtil uset national konsensus omkring demokratiet (Nissen, 1998, 173). Bekendelsen til demokratiet blev dermed en måde at udtrykke sit nationale sindelag på og til at distancere sig fra de stadig mere upopulære nazister. Efter Hitlers magtovertagelse i 1933 havde nazismen for de fleste andre end kommunisterne og enkelte socialdemokrater stået som et accepteret politisk alternativ. I takt med nationaliseringen af demokratiet udviklede 'nazisme', som John T. Lauridsen bemærker, sig imidlertid til slet at ret at være et skældsord (Lauridsen, 2002: 449). Stemningsskiftet sætter Lauridsen måske lidt sent til sommeren 1943. Sikkert er det imidlertid, at retsopgøret i 1945 set gennem de ideologiske briller kom til at stå som en tydelig antinazistisk manifestation (Lauridsen, 2002: 451). Det er i det samme tidsrum, at Bryld og Warring lokaliserer besættelsesfortællingens tilblivelse.

Hos Bryld og Warring forklares den parentetiske besættelsesfortælling med, at den var produktet af et politisk kompromis mellem de store partier og modstandsbevægelsen. De to historikere lægger således ikke skjul på, at de først og fremmest ser besættelsesfortællingen som politikernes forsøg på med tilbagevirkende kraft at få samarbejdspolitikken anerkendt som en del af modstandskampen – blot førte de den med andre midler. Dermed blev samarbejdet mellem politikere og modstandsbevægelse, som først blev formaliseret i 1944, ført tilbage til 9. april 1940 (Bryld og Warring, 1998: 84f.), ligesom den nationale konsensus omkring demokratiet blev projiceret endnu længere tilbage som en inhærent del af 'det danske'. Som Bryld og Warring også gør opmærksom på, var der ikke nødvendigvis tale om fuldt bevidst manipulation fra politikernes side. Man kunne således tilføje, at nok er erindringsproduktionen en selektiv proces, men det betyder ikke nødvendigvis, at der er et simpelt forhold mellem interesse og erindring. Sådan synes i hvert fald de moderate dele af modstandsbevægelsen samt – ikke mindst – befolkningsflertallet at have delt den tilbageprojicerede konsensusfortælling, som Bryld og Warring derfor ophøjer til 'grundfortællingen' om besættelsen. Dermed blev:

konsensusforestillingen med dens grundfortælling til et arsenal for en politisk retorik, som ved hjælp af analogier, aktualiseringer og aktivering af fjendebilleder fik besættelsestiden som fast referencepunkt, og som har overlevet både retsopgøret, den kolde krig og dennes ophør (Bryld og Warring, 1998: 93).

Som integrerende grundlæggelsesmyte er der på den ene side grænser for, hvor divergerende opfattelser af besættelsestiden, grundfortællingen kan rumme. På den anden side er der selvsagt også grænser for, hvor eksklusiv den kan tillade sig at være. Konsensus er imidlertid et gradspørgsmål, og med henvisning til Roland Barthes' mytebegreb argumenterer Bryld og

Warring for, at hemmeligheden bag grundfortællingens succes ikke har været dens indhold, men dens form. Således reducerer de fortællingens form til tre skematisk modstillede begrebspar i det, jeg herefter refererer til som det nazistiske fjendebillede (Bryld & Warring, 1998: 39):

	Selvbillede	Fjendebillede
Historisk	Danskere	Tyskere (og Landssvigere)
Ideologisk	Demokrati	Nazisme
Mytisk	Godt	Ondt

De tre begrebspar er nok indbyrdes forbundne, men de henviser ikke til samme niveau. Kontrasteringen til det tyske i reproduktionen af de nationale, danske selvbilleder er historisk betinget og som sådan relativt bundet til tid og sted. Det er i langt mindre grad tilfældet for begrebsparret demokrati-nazisme og slet ikke for den universelle modstilling mellem godt og ondt, der er både ahistorisk og overhistorisk. Forholdet mellem begrebsparrene er således dynamisk og beskriver vejen fra historisk begivenhed til almengyldigt problemkompleks (de Figueiredo, 1994: 246). Således har den danske besættelseserindring undergået en gradvis mytologisering gennem en gradvis forskydning fra det specifikt historiske til det mytologiske budskab om kampen mellem godt og ondt. Denne tendens satte sig for alvor igennem fra begyndelsen af 1960'erne (Bryld & Warring, 1998: 48f.). Da bidrog den til at forstærke en anden tendens: Nazismebegrebet, som netop formidlede forskydningen, blev løst fra sin oprindelsessammenhæng og kunne dermed overføres til andre dele af den politiske kultur, hvor det kunne tilføre aktuelle politiske synspunkter absolut og universel værdi. Nazismen har således opnået en position som den stærkeste og mest levende metafor for det onde: "Nazismen er det tjuende århundredes materialisering af det ondes prinsipp" (Eriksen, 1995: 170).

Flytter man i forlængelse heraf fokus fra erindringen om besættelsestiden i sig selv til, hvordan denne erindring er overført til og brugt i andre sammenhænge end i selve traditionsforvaltningen, bliver billedet af den hegemoniske grundfortælling imidlertid udfordret. Med deres fokus på traditionsforvaltningen beskæftiger Bryld & Warring sig først og fremmest med besættelseserindringens ritualisering og iscenesættelse ved jubilæer og mindehøjtideligheder samt i mindesmærker. Traditionsforvaltningen har imidlertid en tendens til at betone det offentlige rum, hvorved socialt og politisk marginaliserede gruppers fortællinger bliver overhørt. Denne fare er især overhængende i tilfælde som dette, hvor der i hvert fald i udgangspunktet var en næsten total sammenfald mellem grundfortællingens erindringsfællesskab og offentlighedens reelle og formelle centrum. Ved at flytte fokus til erindringsbrugen bliver det imidlertid klart, at kampen om at fortolke besættelsestiden ikke blev afsluttet med befrielseskompromisset, men at

der tværtimod er foregået en fortsat tolkningskamp mellem centrum og periferi.

Det oppositionelle nazismebegreb

Grundfortællingen er ikke den eneste fortolkende fortælling om besættelsestiden. Bryld & Warring medgiver, at der findes andre fortællinger, men de afskriver imidlertid disse som 'apokryfe' med det umiddelbart tautologiske argument, at de aldrig er blevet accepteret uden for de erindringsfællesskaber, der abonnerer på dem (Bryld og Warring, 1998: 95f.). Argumentet er dog legitimt, for så vidt at man alene fokuserer på den nationale traditionsforvaltning. Nils Arne Sørensen har imidlertid argumenteret for, at der er to andre besættelsesfortællinger, som dog primært har gjort sig gældende inden for mere eller mindre marginaliserede deloffentligheder og gennem erindringsbrugen. Det er de såkaldte modstandsfortællinger, som opstod med udgangspunkt i modstandsbevægelsens yderfløje, der ikke blev inkluderet i besættelseskompromisset (Sørensen, 2004: 356). Således optrådte de i henholdsvis en kommunistisk variant repræsenteret ved DKP og en højrenational variant, som i befrielseskommissionen primært blev repræsenteret ved Dansk Samling. Modsat tidligere sluttede også de nu i 1945 op bag demokratiet. Blot afveg deres demokratibegreb på flere væsentlige områder fra grundfortællingspartierne.

I denne sammenhæng er det mest bemærkelsesværdige ved modstandsfortællingerne, at også de er modelleret over det nazistiske fjendebillede. Det til trods har de dog ikke kunnet blive integreret i grundfortællingens erindringsfællesskab. De afviger således fra grundfortællingen ved at operere med en langt bredere landsvigerkategori, der også inkluderede dem, som de mener burde have været omfattet af retsopgøret. Det drejede sig især om store dele af den politiske og økonomiske elite, som var blevet belastet gennem samarbejdspolitikken. Man kan argumentere for, at modstandsfortællingerne opererer med et udvidet, oppositionelt nazismebegreb. Ud fra det nazistiske fjendebilledes sort-hvide logik er man således enten ven eller fjende.

Anne Eriksen betegner i den forbindelse landssvigerne som en "kaostrussel", idet de overskred de vedtagne kategorier (Eriksen, 1995: 55). På dette punkt adskiller modstandsfortællingerne sig dog væsentligt fra grundfortællingen ved ikke at forsvare den etablerede orden mod dette truende kaos. Tværtimod ser de netop den etablerede orden som i det mindste et forstadium til kaoset. Tydeligst var det i udgangspunktet hos kommunisterne, hvor nazismen – eller fascismen som det hed i de marxistisk-leninistiske termer – allerede i 1934 var blevet defineret som en mere radikal og brutal variant af kapitalismen. Ud over den nationale kamp mod besættelsesmagten fremstiller modstandsfortællingerne således også modstandskampen som en indre demokratisk kamp mod eliten.

Hvad angår erindringsbrugen har landssvigerne funktion som 'kaostrussel' blot bidraget til en yderligere

dynamisering af det nazistiske fjendebillede. Som jeg skal komme nærmere ind på senere, rummer fjendebilledet således uvægerligt en udskridning fra relation til essens; om man er nazist eller 'ligesom' nazisterne kommer i sidste ende ud på et. I det følgende vil jeg imidlertid argumentere for, at konsekvensen af sådanne paralleliseringer er, at nazismebegrebet i sig selv tømmes for reelt indhold og alene kommer til at indgå i de forskellige erindringsfællesskabers forsøg på at etablere og konsolidere deres selv- og samfundsbilleder. I dette perspektiv bliver erindringsproduktionen til magtudøvelse.

Tolkningskampe

Forstået som udøvelse af magt er erindringsproduktionen repressiv. Som vist med grundfortællingen udgrænser den andre erindringsgrupper ved at fremstille sig selv som autoritativ og apolitisk. Som magtudøvelse kan erindringsproduktionen imidlertid per definition ikke være apolitisk. Tværtimod er den ikke blot repressiv, men tillige produktiv, idet den etablerer en social orden. Som den amerikanske sociolog Barry Schwartz har bemærket, rummer erindringsproduktionen dermed en spænding mellem centrum og periferi, idet "collective memory is both a mirror and a lamp – a model of and a model for society" (citeret efter Olick og Robbins, 1998: 124). I erindringsproduktionen kontrasterer gruppen sig til andre grupper og skaber dermed ikke blot et selv billede, men også et samfundsbillede. Erindringen viser os, hvad der er værd at bevare og forsvare i vort samfund, og hvad – og hvem – vi bør forandre eller bekæmpe.

Ifølge Reinhardt Koselleck konstitueres samfundet netop igennem sådanne kampe om at definere, forsvare og besætte begrebmæssigt konstruerede positioner. Hans politikforståelse ligger tæt op ad Carl Schmitts, hvor omdrejningspunktet er magten til at definere ven og fjende (Koselleck, 1979c, 258). Det er således en central pointe hos Koselleck, at grupper konstitueres gennem en begrebmæssig bestemmelse af identitet og differens, af begreb og modbegreb. Kun ved at udelukke nogen eller noget kan gruppen genkende sig selv (Koselleck, 1979c: 212). En sådan bestemmelse kunne være modstillingen mellem begreberne 'dansk' og 'tysk' eller 'demokrati' og 'nazisme'.

Også hos Koselleck implicerer bestemmelsen af ven og fjende et samfundsbillede. Socialt og politisk får begreber en dobbeltkarakter som mødested og kamparena, hvori der er konsensus om formen og konflikt om indholdet. (Koselleck, 1979a: XXIIIf.). Netop deri rummer begreber et spændingsforhold mellem centrum og periferi, som Koselleck udbygger yderligere ved at skelne mellem symmetriske og asymmetriske begrebspar.

Et symmetrisk begrebspar kunne være dansk-tysk, idet der er tale om en vis gensidighed. Begge begrebers udlægning af virkeligheden finder støtte hos de grupper, de betegner. Såvel tyskeren som danskeren vil

således normalt bekræfte sin identitet som henholdsvis tysk eller dansk, og begge begreber tilhører i kraft af, at de refererer til et folk, samme samfundsorden. På samme måde rummer begrebet 'parti' en gensidighed. Et parti udelukker ikke et andet, og i det mindste i en demokratisk politisk kultur kan man således skelne mellem to grader af konsensus. For det første en konkret konsensus, som ofte brydes og afløses af konflikt som en del af det politiske spil, og for det andet en abstrakt konsensus om den eksisterende samfundsorden. Faktisk kan man gå så langt som til at hævde, at udkæmpelsen af konflikter på det konkrete niveau er med til at reproducere den abstrakte konsensus: Ved at spille spillet, accepterer man spillereglerne (Nielsen, 1988: 21f.). Koselleck ville imidlertid hævde, at den gensidighed, der kommer til udtryk i den abstrakte

konsensus, alene gælder over for de grupper eller partier, der opfattes som en del af den eksisterende samfundsorden – altså som ven og ikke som fjende. Fjenden bliver derimod beskrevet gennem asymmetriske begrebspar.

Et asymmetrisk begrebspar kunne være demokrati-nazisme. Forholdet mellem dem er asymmetrisk, idet modbegrebet så at sige ikke kommer til orde. Sådanne udgrænsede modbegreber definerer Koselleck ved, at pege på, at modbegrebet kun præsenteres som en negation af den egne position (Koselleck 1979c: 215). Det asymmetriske modbegreb er principielt indholdsløst i sig selv og tjener dermed kun til at spejle selv- og samfundsbillederne. Det formidler ingen gensidighed eller konsensus. Derimod sætter det en grænse.

I en erindringspolitisk analyse er det følgelig mindre givende at modstille en gruppes erindring med fortiden end med andre gruppers erindring. En analyse af brugen af det nazistiske fjendebillede kræver derfor, at man ikke blot er opmærksom på, hvem der søges udgrænset, men tillige på, hvordan aktøren er situeret i forhold til disse grupper. Koselleck påpeger i forlængelse heraf, at begreber skal analyseres synkront, hvilket vil sige som en del af det semantiske felt, den aktuelle brug af begreberne indgår i. Det forudsætter blandt andet en analyse af de konkrete magtforhold, hvad der vil blive meget omfattende. I det følgende vil jeg derfor kun fremhæve enkelte karakteristiske eksempler. Eksemplerne viser, at brugen af det nazistiske fjendebillede på den ene side tjener som et vikarierende motiv for den enkelte gruppes selv billeder og på den anden side som en grænsemærker for deres samfundsbilleder. I centralkomiteens beretning på DKP's 21. kongres i 1962 hed det således om den danske elite, at:

når de ubesværet skiftede mellem engelsk og tysk, talte vi dansk. Derfor var det os, der blev ét med de skiftende frihedskampe – med det andet Danmarks virkelige stemme (citeret efter Jensen, 2004: 34).

Det skal tilføjes, at talen indgik som en del af partiets kamp mod dansk Nato- og EF-medlemskab. I den kommunistiske optik var begge organisationer udtryk for en tysk, fascistisk revanchisme. I foråret 1961 konkluderede partiformanden Knud Jespersen således, at situationen nu var som "da vi sidst havde en samarbejdsregering og tysk beskyttelse. Der er meget, der minder om tiden op til Danmarks besættelse" (Citeret efter Jensen, 2004: 33).

En lignende retorik blev anvendt i 1980'erne af Den Danske Forening i dens kritik af regeringens udlændingepolitik. Politikerne blev således anklaget for gennem den liberale udlændingepolitik at drive befolkningen i armene på neonazisterne. Befolkningen havde nemlig problemerne med udlændingene inde på livet samtidig med, at den oplevede en politisk elite, der ikke ville se virkeligheden i øjnene. På sigt frygtede DDF, at den voksende distance mellem politikere og befolkning, ville bringe demokratiet i fare:

Ser vi ikke i dag som den gang et overvældende flertal af vore politikere, som uanset deres uenighed om næsten alt andet, kan finde sammen om at åbne vort land for fremmed invasion og at samarbejde med de fremmede om... [at] overtage danskernes fædreland, hvad enten nu besættelsen skal ske med fredelige eller voldelige midler (Citeret efter Jensen, 2004: 53).

Både hos DKP og DDF blev der således fremmanet en trussel om borgerkrig og om, at kræfter, der lå nazismen nær, var i færd med at tage magten. Borgerkrigs-truslen havde imidlertid et instrumentelt aspekt, idet den som oftest blev fremført med en påmindelse om, at henholdsvis DKP eller DDF kunne formå at vende udviklingen, idet de repræsenterede den egentlige folkevilje. Begge satte de sig således som centrum i de samfundsbilleder, de fremførte som alternativer til den eksisterende samfundsorden. Nazismen blev derimod defineret som den absolutte modpol. Betydningsudfyldningen af nazismebegrebet besad imidlertid en meget lille grad af stabilitet. Tydeligst var det i aktualiseringen af den højrenationale modstandsfortælling, hvor ikke blot islam og 'de fremmede', men også venstrefløjen, 68'erne, flygtningeorganisationerne, EF-tilhængerne samt flere andre grupper på forskellig vis og i forskellige sammenhænge blev paralleliseret med nazismen. Afgørende for, hvem der blev søgt udgrænset, var således ikke, i hvilken grad de havde træk til fælles med den historiske nazisme, men derimod den reelle eller forestillede mangel på gensidighed mellem dem og højregrupeerne.

Man kan altså argumentere for, at det nazistiske fjendebillede blev brugt af yderfløjerne til at fremføre sig selv som bærer af en alternativ samfundsorden. Det er således næppe tilfældigt, at der var et sammenfald mellem modstandsfortællingernes relative gennembrud i offentligheden og dannelsen af det såkaldte nye venstre og nye højre i henholdsvis 1960'erne og 1980'erne. Tilfældigt er det næppe heller, at dette først og fremmest

tog form gennem protestbevægelser, nærmere bestemt EF-modstanden og udlændingemodstanden (Jensen, 2004). Som et indholdsløst begreb, hvis form imidlertid er accepteret på tværs af centrum-periferi-modsætningen, synes det nazistiske fjendebillede altså at besidde et offensivt mobiliseringspotential. Da det er indholdsløst, lader det sig på den ene side ikke tilbagevise gennem argumentation. På den anden side er der tale om retorisk figur, der umiddelbart besidder en høj genkendelighedsgrad – også for grupper i befolkningen, som ikke tilhører modstandsfortællingernes erindringsfællesskaber. Også inden for den etablerede samfundsorden bruges det nazistiske fjendebillede til at gøre krav på centrum. Som det blev nævnt indledningsvis har bl.a. CD gjort hyppig brug af fjendebilledet. I et udfald mod Dansk Folkepartis menneskesyn i 1998 konstaterede partiformand Mimi Jakobsen således, at:

vi har overmennesker og vi har undermennesker ... Tankegangen er ikke ny – den har tidligere været praktiseret af både Stalin og Hitler (Citeret efter Jensen, 2004: 68).

Jakobsen gjorde her brug af en totalitarismefigur, der hævder en fundamental lighed mellem nazismen og kommunismen. Hun afstak dermed grænserne for det legale politiske felt. I forlængelse af udfaldet fremførte hun imidlertid tillige et selv-billede som det moderate, samarbejdsformidlen-parti, sådan som det – meget sigende – også kommer til udtryk i partiets fulde navn: Centrum-Demokraterne.

Til sammenligning har også Venstre hyppigt gjort brug af totalitarismefiguren. I 1997 erklærede Bertel Haarder således, at:

vi skammede os over 9. april og samarbejdspolitikken i nazitiden, hvor vi hjalp nazisterne mere, end vi hjalp de allierede. Derfor ville vi forankre Danmark i de vestlige alliancer, hvor vi sammen med andre demokratiske lande fik styrke til at trække på den fælles hammel for frihed og ret (Citeret efter Jensen, 2004: 82).

I første omgang refererede Haarder her til Venstres modstand mod 1980'ernes fodnotepolitik, som partiet opfattede som et svigt i kampen mod kommunismen. At han i 1997 skulle henvise til besættelsestiden for at forklare dette, tyder imidlertid på, at der var andet og mere på spil. Af konteksten fremgik det således, at der var tale om et indlæg i udlændingedebatten, hvor Haarder hævdede, at Venstre repræsenterede den egentlige humanisme, i modsætning til den socialdemokratiske "pladderhumanisme", hvor der ikke blev sat handling bag de nok så pæne ord.

Selvom både CD og Venstre i de ovennævnte eksempler begge fremførte totalitarismefiguren, tjente den ikke identiske funktioner hos de to partier. I CD's tilfælde var der tale om en defensiv brug af fjendebilledet, idet partiet søgte at udgrænse de grupper, det ikke

inkluderede i sit samfundsbillede. Venstre derimod brugte fjendebilledet offensivt, idet det alene søgte at tilkæmpe sig positionen som centrum inden for den etablerede samfundsorden. Der kan dog også have ligget mere nøgterne politisk-strategiske overvejelser bag udfaldene. I begge tilfælde blev de således fremsat i en periode, hvor højrefløjen i form af Dansk Folkeparti var i fremgang. Samtidig førte Venstre en konfrontationskurs over for Socialdemokratiet i kampen om regeringsmagten – en kurs, der bl.a. sigtede mod en overflødiggørelse af den politiske midte (Bille, 1998). Altså var der tale om en højredrejning, som klart stred mod CD's interesser, hvorimod Venstre ingen interesse havde i at lægge afstand til det nye højrefløjsparti i alt for klare vendinger. Det strategiske moment skal dog næppe tillægges for stor vægt, idet udfaldene i begge tilfælde fandt sted i de respektive partiblade, hvorfor de først og fremmest må have tjent til at reproducere partiernes selv billeder over for medlemmerne.

Et korrektiv til erindringsbegrebet

Alle de ovennævnte eksempler er taget fra forskellige perioder og sammenhænge. Det i sig selv kan tages til indtægt for, at brugen af det nazistiske fjendebillede har været en institutionaliseret, og derfor forholdsvis stabil, del af dansk politisk kultur i efterkrigstiden. Hvor stabil er dog vanskelig at bedømme ud fra det synkrone analyseperspektiv alene. Idet dette perspektiv fokuserer på begrebsbrugen i en rummelig sammenhæng, bliver det nemt til et øjebliksbillede af de sociale og politiske magtkonstellationer på det givne tidspunkt. Koselleck understreger derfor nødvendigheden af at supplere de synkrone analyser med en diakron analyse, der fokuserer

på forandringerne i begrebsindholdet over tid (Andersen, 1999: 67). Man kan sige, at i stedet for at fokusere på begrebet som kamparena ud fra et rummeligt perspektiv, er fokus i det diakrone perspektiv begrebet som mødested over tid; vægten ligger på den udvikling og kontinuitet, der ligger i begrebsbrugen på trods af eller måske snarere som resultat af de mange tolkningskampe. Hverken magt- eller kontekstperspektivet er således fraværende i den diakrone analyse, men blot underordnet. Ligesom det diakrone perspektiv supplerer det synkrone perspektiv, styrker det synkrone også det diakrone, idet det forklarer, hvor og hvordan det kreative element i begrebsbrugen opstår.

Nødvendigheden af at medtænke den stadige interaktion mellem de to analyseniveauer er i særdeleshed påkrævet, når man gør et asymmetrisk modbegreb som nazismebegrebet til genstand for diakron analyse. I modsætning til i det synkrone perspektiv, hvor man netop kontrasterer forskellige gruppers mere eller mindre divergerende tolkninger, har det diakrone niveau en tendens til at fremstille sejrherrenes tolkninger som de eneste. Det skyldes bl.a., at det er dem, der mest massivt gøres til genstand for traditionsforvaltning.

Paradoksalt nok er der en tendens til at erindringsforskningen indirekte er med til at styrke denne tendens. I forsøget på at forstå, hvordan kollektiverindring fungerer, har dens fokus generelt været på de gentagne mønstre. Erindringens temporale struktur er dermed ofte blevet opfattet som lineær, logisk og rationel (Zelizer, 1995: 224). Det kreative og derfor principielt uforudsigelige element, der ligger i, at erindringsbegrebet tager afsæt i en aktuel og ikke en fortidig situation bliver dermed ikke ofret den opmærksomhed, der burde tilkomme det.

I hvad der kan stå som Kosellecks vel nok væsentligste korrektiv til erindringsbegrebet, afskaffer han imidlertid umiddelbart nutiden. I stedet reducerer han den til et spændingsforhold mellem erindring og forventning. Mere præcist påpeger Koselleck, at mennesker også orienterer sig i forhold til fremtiden. Aktualiseringen af en erindring rummer således altid en mere eller mindre bevidst forventning om, at den nærmeste fremtid vil forme sig i den erindrede fortids billede. Erindringen af en konkret begivenhed kan imidlertid give anledning til forskellige forventninger på forskellige tidspunkter. Forholdet mellem erfaring og forventning er ikke givet på forhånd (Koselleck 1979b: 358f.). En erindringspolitisk analyse fokuserer således nok på de sammenhænge, hvor erindringen har primat, men den bør også være opmærksom på spændingsforholdet mellem erfaring og forventning, og på hvordan de farver hinanden. I forlængelse heraf giver det erindringsbegrebet mulighed for at favne det, man kunne kalde ikke-brug. Det vil sige de situationer, hvor relevansen af erindringsbrugen bliver udfordret eller helt afvist.

Et eksempel på ikke-brugen kunne være partiet Venstresocialisterne, der i modsætning til både SF, DKP og andre EF-modstandere undlod at parallelisere EF med nazismen op til folkeafstemningen i 1970'erne. Parallelliseringerne havde den svaghed, mente VS'erne, at de kun indfangede de overfladiske ligheder og skjulte de egentlige sammenhænge. Kapitalismen havde således forandret sig siden 1940'erne. Hvor Anden Verdenskrig havde været den nationale, tyske monopolkapitalismes forsøg på at skabe sig et imperium, var EF derimod udtryk for en international alliance mellem de vesteuropæiske monopoler. Den nationale modstandskamp havde været relevant dengang, hvorimod situationen i dag krævede en international modstandskamp (Jensen, 2004: 46). Der var altså tale om en ikke-brug, som nok kunne forklares gennem forventningens primat over erindringen, men ikke nødvendigvis med et brud med modstandsfortællingen. Ikke-brugen blev således begrundet i erindringens manglende relevans for EF-modstanden og ikke i en afvisning af erindringens generelle gyldighed.

En anden konsekvens i Kosellecks korrektiv til erindringsbegrebets linearitet er, at der kan indtræde forskydninger i erindringen. Sådanne forskydninger er imidlertid komplekse fænomener, idet der netop ikke er tale om et brud med den hidtidige erindringspraksis,

men derimod en transformation af den. Erindringsbru- gen har således også et kumulativt element. Schwarz har derfor argumenteret for, at bestemte erindringssele- menter forbliver relevante over lange tidsrum til trods for overfladiske ændringer i læsningen af dem såvel som i deres institutionelle kontekst. Han konkluderer, at visse erindringer er konstitutive for en politisk kul- tur, hvorfor 'nye' erindringer i reglen bliver tolket i forlængelse af disse (Olick & Robbins 1998: 129).

Mytologisering og afnationalisering

I efterkrigstidens Danmark har brugen af nazismen som fjendebillede nøje fulgt den mytologisering, som Bryld & Warring har beskrevet. Nazismebegrebet er således i stadig højere grad blevet løsnet fra sin historiske kon- tekst og ophøjet til et universelt symbol for det onde. Et af de vel nok mest bizarre udtryk har det fået i De Au- tonomes brug af fjendebilledet. Som historikeren Mette Zølner har bemærket, inkluderer nazismen i deres øjne således ikke blot den yderste højrefløj, men også de øvrige partier fra Venstre og de Konservative til de Radikale og Socialdemokratiet og tv-stationer som TV2 og DR og aviser som Jyllands-Posten, Ekstra Bladet og BT (Zølner, 2000: 367). Dette, kunne man tilføje, giver et ganske illustrativt eksempel på, hvordan fjendebilledet anvendes som grænsemærke.

Når De Autonome fremhæves her, skyldes det dog, at de i deres radikalitet tillige udgør et ekstremt eksempel på den mest fundamentale forskydning, der er indsat i besættelseserindringen. Zølner gør sig således overve- jelser over, hvorfor De Autonome overhovedet bruger nazismebegrebet til at udgrænse deres modstanderne, når de samtidig tømmer det helt for andet indhold end det rent negative. En af de forklaringer, Zølner fremfø- rer, er, at de ikke identificerer sig med Danmark og dansk historie eller i det hele taget med det nationale som en relevant kategori (Zöllner, 2000: 368f). Dermed bliver deres erindringsbrug et udtryk for det, man kun- ne kalde en afnationalisering eller afprovinsialisering af den danske besættelseserindring.

Bryld og Warring har således argumenteret for, at de danske besættelsesfortællinger i udgangspunktet var udtryk for en 'provinsialisering' af erindringen. Der- med mener de, at det helt entydigt var det nationale perspektiv, der dominerede. F.eks. var rammerne for de danske fortællinger datoerne 9. april 1940 og 5. maj 1945 og ikke 1. september 1939, 8. maj 1945 eller andre af de internationalt vigtige datoer for krigen. Også geografisk har det næsten udelukkende været begiven- heder på dansk jord, der er blevet medtaget i fortællin- gerne. Som eksempel fremdrager Bryld og Warring holocaust, som i sin danske variant blev en heltehistorie med det danske folk i hovedrollen (Bryld & Warring, 1998: 41f.). Det var således redningen af de danske jøder i august 1943 og ikke Auschwitz' gaskamre, der blev erindret.

Den særlige danske besættelseshistorie har givetvis været fremmede for provinsialiseringen, men det er en

meget vigtig pointe hos Bryld og Warring, at der ikke var tale om et særegent dansk forhold. Tværtimod har de argumenteret for, at provinsialiseringstendens i mere eller mindre udpræget grad gjorde sig gældende i alle nationale fortællinger i hvert fald i Vesteuropa. Alle var de således netop nationale fortællinger (Bryld & Warring, 1998: 33). Videre har bl.a. den britiske histori- ker Norman Davies dog argumenteret for, at selvom der var tale om nationale fortællinger, besad de alle den samme grundstruktur og indgik dermed i det, han betegner som "the Allied Scheme of History" (Davies, 1997: 40). Interessant i denne sammenhæng er det, at "the Allied Scheme" som beskrevet af Davies stort set er identisk med det nazistiske fjendebillede.

Lige så vel som provinsialiseringen ikke var et særegent dansk fænomen, er afnationaliseringen det heller ikke. Som jeg skal vende tilbage til, synes det tværtimod næsten at være en betingelse for, at afnationaliseringen for alvor kan sætte sig igennem, at den foregår samti- digt i flere lande. Hvornår og hvordan afnationaliserin- gen blev indledt, er imidlertid svært at sige. Bl.a. Uffe Østergaard har argumenteret for, at afnationaliseringen skal sættes i forbindelse med Den Kolde Krigs ophør. Med Murens fald blev de nationale erindringer sat fri fra den internationale politiske orden, de hidtil havde indgået i, hvorved også de nationale selvbilleder på ny blev sat i spil. Ifølge Østergaard gav det først og frem- mest plads til nationale selvansagelser i forhold til holocaust, hvorigennem de enkelte nationer erkendte og anerkendte deres medansvar for de nazistiske fol- kemord (Østergaard, 2004: 187).

Jeg kan følge Østergaard så langt, at Den Kolde Krigs ophør har haft en forstærkende indvirkning på afnatio- naliseringstendensen. Imidlertid kan tendensen føres tilbage til før Den Kolde Krigs ophør. Nærmere bestemt til det, man kunne kalde holocausts genkomst i euro- pæisk erindring. Givetvis som følge af bl.a. provinsiali- seringen blev holocaust som oftest opfattet som et tysk- jødisk mellemværende og spillede således ingen eller i bedste fald kun en perifer rolle i de respektive nationale fortællinger. Selv i Israel forholdt det sig sådan helt frem til retssagen mod Adolf Eichmann i Jerusalem i 1961. Først derefter blev holocausterindringen gradvist helt central for den nationale, israelske fortælling samt for amerikanske jøders selvbilleder (Matzen, 2002, 70ff.). Det vil føre for vidt her at forfølge holocausterin- dringens tilbagekomst i detaljer. Blot skal det konstate- res, at den fik sit folkelige gennembrud i Vesteuropa i 1979 i forbindelse med amerikaneren Gerald Greens succesfulde TV-serie "holocaust". Som Østergaard bemærker, illustreres dette af, at TV-serien kom til at navngive begivenheden. Hvor 'holocaust' herefter indgik i det danske sprog som betegnelsen for denne specifikke historiske begivenhed, skete det samme i Sverige med ordet 'Förintelsen', som netop var den titel, TV-serien havde fået i Sverige (Østergaard, 2000: 15). Holocausts genkomst satte sig utvivlsomt spor i erindringsbruget. I 1960'erne havde man kunne beteg- ne tyskerne som et herrefolk, tilsyneladende uden at

det vakte associationer til holocaust og den nazistiske raceideologi. I stedet refererede betegnelsen til den chauvinisme, der endnu blev regnet for en del af den tyske nationalkarakter. I 1980'erne var racismen imidlertid blevet et centralt omdrejningspunkt i tolkningskampene. Ikke bare blev Det Nye Højre netop i kraft af sin fremmedmodstand og racisme identificeret som krypto-nazistisk. Det var tillige et centralt argument for højrefløjen, at sådanne racismebeskyldninger tog afsæt i den nazistiske begrebsverden (Jensen, 2004: 45 og 54f.).

Imidlertid har jeg ikke kunnet konstatere en tilsvarende forskydning i traditionsforvaltningen af besættelseserindringen. Det, der kommer nærmest, er indførelsen af Auschwitz-dagen i 2003. Denne mindededag blev imidlertid indført fra oven og synes endnu ikke at have opnået nogen større folkelig gennemslagskraft. Det kan hænge sammen med, at der endnu er tale om en så ny mindededag. Imidlertid kan det også hænge sammen med, at den langt fra bliver bakket op af den samme politiske konsensus, som f.eks. de mindededage, der hører grundfortællingen til. Den danske Auschwitz-dag er således et noget forsinket resultat af holocaust-konferencen i Stockholm i 2000. Netop denne konference og dens umiddelbare resultat, Østrig-aktionen, kom til at stå som en prisme for de modsætninger og tolkningskampe, som afnationaliseringen havde frembragt i besættelseserindringen – ikke blot mellem periferi og centrum, men som noget hidtil uset også internt i grundfortællingens centrum.

Endnu under Den Kolde Krig lå grænserne mellem centrum og periferi forholdsvis fast. Det betød dog ikke, at de var fuldstændig uigennemtrængelige. Således lykkedes det gennem en midtsøgende politik med tiden SF at distancere sig fra sit kommunistiske ophav og blive accepteret af de andre partier som en mulig samarbejdspartner. Sit første markante udtryk fandt det i 1966-67 med dannelsen af det såkaldte 'Røde Kabinet' bestående af SF og Socialdemokratiet. Denne bevægelse afspejlede sig i den folkesocialistiske erindringsbrug. Hvor SF oprindeligt mere eller mindre havde overtaget DKP's modstandsfortælling, undergik det nye partis erindringsbrug store forandringer op gennem 1960'erne. Fra cirka 1962 ophørte partiet således med at parallelisere centumpartierne med samarbejdspolitikkerne, ligesom SF blot få år senere ændrede sit Tysklandsbillede under indtryk af Brandt-Scheel-regeringens nationale selvransagelse (Jensen, 2004: 42-46). Noget lignende skete imidlertid ikke hos det stadig mere marginaliserede DKP, hvad der gør det til en oplagt antagelse, at der var en sammenhæng mellem politisk indflydelse og spændingsforholdet mellem erindring og forventning.

Anderledes lader der ikke til at være en sådan sammenhæng i de tolkningskampe, der satte ind i slutningen af 1990'erne. Tolkningskampene stod på det tidspunkt primært mellem den højrenationale modstandsfortælling repræsenteret ved Dansk Folkeparti og grundfortællingen. På grundfortællingens side var det

dog først og fremmest Socialdemokratiet og CD, der førte kampen. Først senere i forbindelse med holocaust-konferencen trådte de borgerlige partier, dog primært Venstre, ind i tolkningskampen. Med Venstres indtræden blev det imidlertid klart, at der ikke blot var tale om den sædvanlige modstilling mellem grund- og modstandsfortælling, men også om en kamp om, hvordan hierarkiet mellem begreberne i det nazistiske fjendebillede skulle sættes. Yderpositionerne blev indtaget af henholdsvis Dansk Folkeparti og CD. Dansk Folkeparti vægtede det nationale højest og var i forlængelse heraf villig til at gå på kompromis med menneskerettighederne, der ellers var blevet integreret i demokratibegrebet som en følge af kampen mod nazismen. CD derimod vægtede demokratiet højest og var tilbøjelig til at se det nationale som en irrelevant kategori. I stedet søgte partiet at knytte demokratibegrebet dels til det internationale, herunder menneskerettighederne, dels til det europæiske, dvs. EU. I hvert fald den ledende Nyrup-fløj i Socialdemokratiet lå på flere væsentlige punkter tæt på CD's position. Det er i den sammenhæng, man skal se Danmarks deltagelse i Østrig-aktionen, som netop Nyrup gjorde til et moralsk og holdningsmæssigt spørgsmål.

Natan Sznaider har i den forbindelse hævdet, at Stockholm-konferencen skal ses som det hidtil mest markante udtryk for en almeneuropæisk erindringsforskydning, hvor holocaust er kommet til at indtage en helt central plads i en integrativ og afnationaliseret fælles-europæisk fortælling om kampen mod nazismen (Sznaider, 2004, 172). Heri ligger han på linje med blandt andre Uffe Østergaard, Klas-Göran Karlsson og David Ludvigsson, som alle tildeler kontrasteringen mod nazismen en central plads i 1990'ernes europæiske integrationsproces

(Østergaard 2000 og 2004, Karlsson 2002, Ludvigsson 2001). Sammenfattende er det deres opfattelse, at når holocaust er blevet så central i integrationsprocessen, skyldes det for det første, at olocausterindringen rummer en endog meget stærk moralsk signalværdi, der klart formår at trække grænsen mellem godt og ondt, henholdsvis offer og gerningsmand. For det andet er der med de fornyede tolkningskampe efter Den Kolde Krig opstået en tendens til national selvransagelse, hvoraf følger, at skillelinjen mellem godt og ondt ikke længere følger de nationale kategorier. Holocaust udmærker sig i den forbindelse ved at være en tværnational begivenhed, hvor ikke blot ofrenes, men også - hvad der er blevet større opmærksomhed omkring - gerningsmændenes primære fællestræk var, at de var europæere. Holocausterindringen besidder dermed et markant, men paradoksalt potentiale for den europæiske integrationsproces, idet den ikke blot gør alle europæere ansvarlige for holocaust, men tillige tilbyder dem skyldsforladelse. Mere konkret betragtes Anden Verdenskrig ikke længere som en kamp mellem nationer, men som en europæisk borgerkrig mellem demokrati

og nazisme. Kampen blev imidlertid ikke afgjort i 1945, men blot inderliggjort. Sznajder udtrykker det således: "Den radikalt selvkritiske europæiske erindring om holocaust ødelægger ikke, men konstituerer Europas identitet" (Sznajder, 2004: 172). Mere populært kan det siges sådan, at tyskeren er blevet udskiftet med 'den indre svinehund', som den enkelte aktivt og stadigt må bekæmpe politisk og moralsk.

Venstre forholdt sig derimod meget lunkent til Østrig-aktionen og relevansen af at parallelisere Haider med nazismen. Dels fordi partiet i aktionen så en fare for, at EU kunne blive miskrediteret hos de vælgere, der snart skulle stemme om Danmarks tilslutning til euroen. Dels fordi Venstre anfægtede bestræbelserne på at løse demokratibegrebet fra det nationale. Hos Venstre var der således tale om to begreber, der var gensidigt afhængige af hinanden. Når partiet gik imod Østrig-sanktionerne, var det således ikke udtryk for en principiel afvisning af menneskerettighederne, men derimod af en menneskerettighedstænkning, der var gået for vidt, idet den havde løsnet sig fra det nationale.

Nils Arne Sørensen har i forlængelse deraf argumenteret for, at Venstre under Anders Fogh Rasmussens ledelse har bevæget sig i retning af den højrenationale modstandsfortællings erindringsfællesskab. Sørensen har således noteret sig, at statsministeren flere gange har fremført det oppositionelle nazismebegreb og kritiseret besættelsestidens samarbejdspolitik (Sørensen, 2004: 362f.). Selvom Fogh dermed ganske rigtigt bryder med grundfortællingen, er der dog næppe belæg for at placere Venstre i den højrenationale modstandsfortælling, hvad allerede partiets bekendelse til menneskerettighederne og tilslutning til EU vidner om. Derimod skal man snarere se Foghs udmeldinger som udtryk for, at også Venstre er i færd med at reformulere de bærende begreber i det nazistiske fjendebillede.

Hvorvidt der er tale om varige forskydninger er det endnu for tidligt at udtale sig om. Sikkert er det dog, at brugen af det nazistiske fjendebillede stadig er en levende, men også foranderlig del af dansk politisk kultur. I skrivende stund får Fogh således endnu en gang på puklen af historikere og politiske modstandere for at kritisere samarbejdspolitikken, moralisere over besættelsestiden og gøre den til et opgør mellem de gode og de onde.

Poul Kragh Jensen er cand. mag. i historie og idehistorie.

Litteratur

Andersen, Niels Åkerstrøm (1999): *Diskursive analysestrategier*. København.

Bille, Lars (1998): *Dansk partipolitik 1987-1998*. København.

Bryld, Claus og Anette Warring (1998): *Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse, 1945-1997*. Frederiksberg.

Davies, Norman (1997): *Europe. A History*. Oxford, New York.

Eriksen, Anne (1995): *Det var noe annet under krigen. Anden Verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo.

de Figueiredo, Ivo (1996): "Historie og moral. Okkupasjonsundervisningen i skolen". In: E. B. Johnsen: *Forbildets forbilder*. Oslo.

Jensen, Poul Kragh (2004): *Det sidste argument. Brugen af nazismen som fjendebillede i dansk politisk kultur 1945-2004, belyst gennem Europa- og udlændingedebarterne*. Upubl. speciale, Institut for Historie og Områdestudier, Historisk Afdeling, Aarhus Universitet.

Karlsson, Klass-Göran (2002): "Förintelsen och den europeiska historiekulturen". In: Cecilie Felicia Stokholm Banke (red.): *Folkemord og historierevisionisme*. København.

Koselleck, Reinhardt (1979a): "Einleitung". In: idem., Otto Brunner og Werner Conze (red.): *Geschichtliche Grundbegriffe*. Stuttgart.

Koselleck, Reinhardt (1979b): "„Erfahrungsraum‘ und ‚Erwartungshorizont‘ – zwei historische Kategorien". In: idem: *Vergangene Zukunft*. Frankfurt/M.

Koselleck, Reinhardt (1979c): "Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe". In: idem: *Vergangene Zukunft*, Frankfurt/M.

Lauridsen, John T. (2002): *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*. København.

Ludvigsson, David (2001): "'Levande historia' – inte bara levande historia". In: Carsten Tage Nielsen, Dorthe Gert Simonsen og Lene Wul (red.): *Mod nye historier. Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde*. Århus.

Matzen, Jeppe (2002): *Israels historie om holocaust*. Viborg.

Nielsen, Henrik Kaare (1988): *Centrum-periferi konflikt og politisk kultur*. Århus.

Nissen, Henrik S. (1998): "Fra mellemkrigstid til besættelsestid". In: Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*. København.

Olick, Jeffrey og Joyce Robbins (1998): "Social Memory Studies: From "Collective Memory" to Historical Sociology of Mnemonic Practices". In: *Annual Review of Sociology*, nr. 24.

Sznajder, Natan (2004): "Auschwitz-dagen i Danmark og dens globale betydning". In: Thomas Brudholm og Martin Mennecke (red.): *Erindringens fremtid. Auschwitz-dag i Danmark*. København.

Sørensen, Nils Arne (2004): "Danmarkshistoriens vigtigste parentes. Besættelsestidens politiske virkningshistorie". In: Joachim Lund (red.): *Partier under pres. Demokratiet under besættelsen*. Viborg.

Warring, Anette (1996): "Kollektiv erindring – et brugbart begreb?". In: Bernard Eric Jensen, Carsten Tage Nielsen og Torben Weinreich (red.): *Erindringens og glemslens politik*. Frederiksberg.

Zelizer, Barbie (1995): "Reading the Past Against the Grain: The Shape of Memory Studies". In: *Critical Studies in Mass Communication*, nr. 12.

Zølner, Mette (2000): "Remembering the Second World War in Denmark: The Impact of Politics, Ideology and Generation". In: Bo Stråth (red.) *Myth and Memory in the Construction of Community. Historical Patterns in Europe and Beyond*. Bruxelles.

Østergård, Uffe (2000): "Holocaust, folkedrab, folkemord og europæiske værdier". In: *Den Jyske Historiker*, nr. 90.

Østergård, Uffe (2004): "Auschwitz og europæiske værdier". In: Thomas Brudholm og Martin Mennecke (red.): *Erindringens fremtid. Auschwitz-dag i Danmark*. København.